

פתיחה - מבני יעקב לבני ישראל

ר' דוד סבתו

ספר שמות מתאר מהפכים ומעברים שונים - מעבר ממצב של עבדות למצב של חירות, מעבר מבני יעקב לבני ישראל, עם ישראל. הסיפור הוא סיפור ארוך ומורכב, המתאר את המעבר המרתק מעבדות לחירות, סיפור שהיווה השראה למהפיכות שונות בעולם כולו. עם שלם שיוצא מעבדות לחירות, שזוכה לעצמאות - היווה מודל לעמים במדינות רבות, סמל החופש. אנו ננסה לראות מה הם המשמעויות של הסיפור הזה כשלעצמו ולדורות. שיעור זה יהיה שיעור מבוא, שיעור שמכניס אותנו לספר.

התורה עצמה בפתיחת הספר מציגה את המבוא, ועלינו לשים לב לפרטים. כך נאמר [שמות א, א-ז]:

(א) וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרָיִם: אֶת יַעֲקֹב אִישׁ וּבֵיתוֹ בָּאוּ: (ב) רְאוּבֵן שְׁמֵעוֹן לֵוִי וַיהוּדָה: (ג) יִשָּׁשְׁכָר זְבוּלֹן וּבִנְיָמִן: (ד) דָּן וְנַפְתָּלִי גָד וְאָשֶׁר: (ה) וַיְהִי כָּל נֶפֶשׁ יִצְאֵי יִרְף יַעֲקֹב שְׁבַע עֵשֶׂר נֶפֶשׁ וַיִּוֹסֶף הָיָה בְּמִצְרַיִם: (ו) וַיָּמָת יוֹסֵף וְכָל אָחָיו וְכָל הַדּוֹר הַהוּא: (ז) וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצֻמוּ בְּמֵאד בְּמֵאד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם.

פסוקים אלו מהווים הקדמה לספר שמות, מפסוק ח' והלאה מתחילים לספר את סיפור השעבוד במצרים. נעיר שהקדמה זו קשה, כיון שמותו של יוסף מוזכר כבר בספר בראשית - "וַיָּמָת יוֹסֵף בֶּן מֵאָה וְעֶשְׂרִי שָׁנִים וַיַּחֲנוּטוּ אֹתוֹ וַיִּישָׂם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם" [בראשית נ, כן]. כמו כן, צריך להבין מהו הסדר שעל פיו מסודרים השבטים בפסוקים הללו.

הקושי המרכזי הוא שכל תוכנו של הרקע המופיע בתחילת ספר שמות, נאמר כבר בספר בראשית, בפרשת ויגש [מו, ח-כז]:

(ח) וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרָיִם: יַעֲקֹב וּבְנָיו בְּכֹר יַעֲקֹב רְאוּבֵן: (ט) וּבְנֵי רְאוּבֵן חֲנוּךְ וּפְלֹוא וְחֲצֹרֹן וְכַרְמִי: (י) וּבְנֵי שְׁמֵעוֹן יְמוּטָל וַיְמִין וְאֶהֱד וַיְכִין וַיַּחֲתֵר וְשָׂאוּל בֶּן הַכְּנַעֲנִית: (יא) וּבְנֵי לֵוִי גֵרְשׁוֹן קְהַת וּמְרָרִי: (יב) וּבְנֵי יְהוּדָה עֵר וְאוּגֵן וְשִׁלָּה וּפְרִץ וְזָרַח וַיָּמָת עֵר וְאוּגֵן בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיְהִי בְנֵי פְרִץ חֲצֹרֹן וְחֲמוּל: (יג) וּבְנֵי יִשָּׁשְׁכָר תּוֹלַע וּפְנֹה וַיֹּב וְשִׁמְרוֹן: (יד) וּבְנֵי זְבוּלֹן סָרְד וְאֵלֹן וַיְחִלְאֵל: (טו) אֵלֶּה בְנֵי לֵאָה אֲשֶׁר יָלְדָה לְיַעֲקֹב בְּפָדָן אֲרָם וְאֵת דִּינָה בְּתוֹ כָּל נֶפֶשׁ בְּנָיו וּבְנוֹתָיו שְׁלֹשִׁים וְשֵׁשׁ: (טז) וּבְנֵי גָד צְפִיּוֹן וְחַגִּי שׁוּבֵי וְאַצְבֵּן עָרִי וְאַרְוָדִי וְאַרְאֵלִי: (יז) וּבְנֵי אָשֶׁר יְמִנָה וַיִּשְׁוּהָ וַיִּשׁוּי וּבְרִיעָה וְשִׁרַח אַחֲתָם וּבְנֵי בְרִיעָה חֶבֶר וּמְלִכִיאֵל: (יח) אֵלֶּה בְנֵי זְלֶפְחָה אֲשֶׁר נָתַן לָכֵן לְלֵאָה בְּתוֹ וַתֵּלֶד אֵת אֵלֶּה לְיַעֲקֹב שֵׁשׁ עֶשְׂרֵה נֶפֶשׁ: (יט) בְּנֵי רַחֵל אֲשֶׁת יַעֲקֹב יוֹסֵף וּבִנְיָמִן: (כ) וַיִּוֹלַד לְיוֹסֵף בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר יָלְדָה לוֹ אֶסְנַת בַּת פּוּטִי פְרַע פְּהֵן אֵן אֵת מְנַשֶּׁה וְאֵת אֶפְרַיִם: (כא) וּבְנֵי בְּנִימֵן בְּלַע וּבְכָר וְאַשְׁבֵּל גְּרָא וְנַעֲמָן אַחִי וְרָאשׁ מִפִּים וְחַפִּים וְאַרְדֵּי: (כב) אֵלֶּה בְנֵי רַחֵל אֲשֶׁר יָלַד לְיַעֲקֹב כָּל נֶפֶשׁ אַרְבָּעָה עָשָׂר: (כג) וּבְנֵי דָן חֲשִׁים: (כד) וּבְנֵי נַפְתָּלִי יַחֲצִיאֵל וְגוּנִי וְיִצְחָר וְשִׁלֵּם: (כה) אֵלֶּה בְנֵי בְלֵהָה אֲשֶׁר נָתַן לָכֵן לְרַחֵל בְּתוֹ וַתֵּלֶד אֵת אֵלֶּה לְיַעֲקֹב כָּל נֶפֶשׁ שְׁבַעָה: (כו) כָּל הַנֶּפֶשׁ הַבָּאָה לְיַעֲקֹב מִצְרָיִם יִצְאֵי יָרְכוּ מִלְּבַד נָשִׂי בְנֵי יַעֲקֹב כָּל נֶפֶשׁ שְׁשִׁים וְשֵׁשׁ: (כז) וּבְנֵי יוֹסֵף אֲשֶׁר יָלַד לוֹ בְּמִצְרַיִם נֶפֶשׁ שְׁנַיִם כָּל הַנֶּפֶשׁ לְבֵית יַעֲקֹב הַבָּאָה מִצְרָיִם שְׁבַע עֵשֶׂר.

אנו רואים שהכל כבר נאמר, כמעט באותם מילים - מדוע אם כן חוזרת התורה ואומרת את אותם הדברים. ההבדל העיקרי הוא שבפרשת ויגש מפורטים הצאצאים של כל בני יעקב, ואילו בספר שמות מוזכרים רק הבנים, השבטים.

רש"י בפירושו לפסוק הראשון בספר שמות עמד על קושי זה, והציע גם תירוץ:

ואלה שמות בני ישראל - **אף על פי שמנאן בחייהן בשמותן, חזר ומנאן במיתתן** [אחר מיתתן], להודיע חבתן שנמשלו לכוכבים, שמוציאן ומכניסן במספר ובשמותם, שנאמר (ישעיהו מ כו) המוציא במספר צבאם לכולם בשם יקרא.

רש"י התקשה בשאלת הכפילות, ולדבריו טעם החזרה הוא: "להודיע חיבתן". מעניין, שרש"י נהג לפתוח כל חומש בחיבתן של ישראל, אנו רואים שרש"י ממש 'אוהב ישראל'. אנו יודעים שרש"י חי בצרפת ושם סבלו מתקופה מאוד קשה - תקופת מסעי הצלב, יתכן שרש"י רצה להזכיר לעם ישראל באותה תקופה את חיבתן של עם ישראל.

הבעיה היא שפירושו של רש"י לא פותר לנו את הבעיה. לא מובן מדוע הקדמה זו פותחת את ספר שמות, לשם מה מובא המניין? גם אם נקבל את פירושו של רש"י - קשה לומר שהודעת חיבתן של ישראל זו הסיבה היחידה להבאת פסוקים אלו.

נתבונן בפירושו של האבן עזרא [א, א]:

ואלה טעם הוי"ו, בעבור שהזכיר בסוף הספר הראשון, כי ראה יוסף לבניו בני שלשים (ברא' נ, כב), הזכיר כי אחיו ברדתם היו מעטים ופרו ורבו.

בספר בראשית נאמר: "וַיֵּרָא יוֹסֵף לְאֶפְרַיִם בְּנֵי שְׁלֹשִׁים" [נ, כג], מסביר הראב"ע, שספר שמות בא לומר שגם שאר האחים ראו את צאצאיהם.

הרמב"ן בפירושו לתורה פותח כל חומש בהקדמה. ההקדמה חשובה מאוד להבנת הספר כולו, כיוון שהיא מקיפה את כל הספר ומעניקה אמירה כללית על הספר, ראיית התמונה השלימה של הספר. כך כותב הרמב"ן בהקדמה לספר שמות:

השלים הכתוב ספר בראשית... ונתיחד ספר ואלה שמות **בענין הגלות הראשון הנגזר בפ"י ובגאולה ממנו** ולכן חזר והתחיל בשמות יורדי מצרים ומספרם אף על פי שכבר נכתב זה בעבור כי ירידתם שם הוא ראשית הגלות כי מאז הוחל. **והנה הגלות איננו נשלם עד יום שובם אל מקומם ואל מעלת אבותם ישובו.** וכשיצאו ממצרים אף על פי שיצאו מבית עבדים עדיין יחשבו גולים כי היו בארץ לא להם נבוכים במדבר וכשבאו אל הר סיני ועשו המשכן ושב הקב"ה והשרה שכינתו ביניהם אז שבו אל מעלות אבותם שהיה סוד אלוה עלי אהליהם והם הם המרכבה **ואז נחשבו גאולים** ולכן נשלם הספר הזה בהשלימו ענין המשכן ובהיות כבוד ה' מלא אותו תמיד.

בפירושו לפסוק א' כותב הרמב"ן:

טעם ואלה שמות - כי הכתוב ירצה למנות **ענין הגלות** מעת רדתם למצרים, כי אז גלו בראש גולים, כאשר פירשתי, ולפיכך יחזור אל תחלת הענין שהוא מפסוק וכל זרעו הביא אתו מצרימה (בראשית מו ז), ושם כתוב אחריו ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה וגו', ואותו הפסוק בעצמו הוא שהחזיר בכאן, כי אף על פי שהם שני ספרים, הספור מחובר בדברים באים זה אחר זה, וכאשר הזכיר בני יעקב קצר בבני בניו וכל זרעו, והחזיר הכלל כאשר אמר שם כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים.

הרמב"ן מגדיר את ספר שמות כספר הגלות והגאולה (ניתן להוסיף לדברי הרמב"ן, שמלבד ציווי המשכן שמופיע בסוף הספר ומהוה גאולה, גם מתן תורה שמופיע בספר קשור לגאולה). אי אפשר להתחיל את ספר שמות בלי לספר על הירידה למצרים - כיוון שאי אפשר להתחיל את הסיפור מהאמצע. לאור הדברים הללו נבין גם את ההקדמה של ספר שמות - התורה רומזת לנו לחזור לפרק מ"ו בבראשית, להזכר מה נאמר שם, ולהבין שהסיפור מתחיל משם. הקדמה זו חשובה מצד אחד, כיון שהיא מדגישה את העובדה שהסיפור מתחיל בירידת בני יעקב, אך מצד שני כיוון שהדבר כבר נאמר אין צורך לחזור על פירוט הצאצאים, התורה מסתפקת באיזכור כללי.

הרמב"ן מלמד אותנו לראות את ההקדמה של ספר שמות כפתיחה לסיפור יציאת מצרים. אמרנו שזו מעין חזרה מקוצרת, אך יש לשאול האם יש כאן רק איזכור מקוצר של הדברים שנאמרו, או שמא יש הבדלים משמעותיים יותר בין שני התיאורים?

נתבונן בסדר איזכור השבטים. בספר בראשית השבטים מסודרים לפי האימהות: לאה, זלפה (שפחתה), רחל ובלהה (שפחתה). לעומת זאת, בספר שמות תחילה מוזכרים בני האמהות - לאה ורחל, ולאחר מכן בני השפחות - בלהה וזלפה.

בספר בראשית נאמר: "בְּכֹר יַעֲקֹב רְאוּבֵן", הדגשה שאיננה מופיעה בספר שמות. ומהצד השני, בספר שמות נאמר: "אִישׁ וּבֵיתוֹ בָּאוּ", הדגשה שלא נאמרה בספר בראשית. בנוסף, כפי שכבר ציינו פירוט הצאצאים המופיע בספר בראשית, נעדר בספר שמות.

בספר בראשית נאמר: "בְּנֵי רְחֵל אֵשֶׁת יַעֲקֹב יוֹסֵף וּבְנֵימֵן" ואילו בספר שמות נאמר בקיצור: "יִשְׁשַׁכָּר זְבוּלֹן וּבְנֵימֵן", יוסף לא נזכר בתוך רשימת הילדים (סמוך לבנימין), אלא רק לאחר מכן: "וַיָּמָת יוֹסֵף וְכָל אָחָיו וְכָל הַדּוֹר הַהוּא".

ההבדלים הללו מורים על כך שטמונה אמירה מסויימת בכפילות הזו שנבחרה להיאמר בצורה הזו דווקא, אין כאן הבדלים מקריים, כנראה שיש להבדלים הללו תפקיד, הם נועדו לבטא אמירה כלשהי. ראינו את דברי הרמב"ן האומר שספר שמות הוא ספר הגלות והגאולה. ספר שמות פותח באיזכור השבטים כדי להדגיש כיצד התחילה הגלות. לעומת זאת, בספר בראשית מסופר איך ירדו למצרים ומי בדיוק ירד, כיוון שהתיאור שמובא שם נועד לסיים את הסיפור, רק עכשיו אנו מבינים שהאירוע הזה מתחיל את הגלות, וממילא הוא מסופר מחדש מנקודת המבט הזו.

בספר בראשית התורה מאריכה ומפרטת את בני הבנים, תיאור זה מתאים למטרתו - סיכום חייו של יעקב - מי היו בניו, נכדיו, ניניו וכל זרעו. בתיאור זה יעקב נמצא במוקד - "הוא ובניו", סיכום תולדות יעקב. לעומת זאת, בספר שמות המוקד הוא עם ישראל. מבחינת העם פירוט הצאצאים לא רלוונטי ולא מעניין, רק שמות הבנים משמעותיים - כיוון שהם השבטים שמהם נוצר העם. הגרעין של עם ישראל טמון בבני יעקב, בני ישראל, ולכן רק הם מוזכרים.

"וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרָיִם", כמובן שהביטוי 'בני ישראל' בפסוק זה משמעותו בני יעקב, שהרי הוא נקרא ישראל. בהמשך הפסוק התורה חוזרת וקוראת ליעקב בשמו המקורי: "אֵת יַעֲקֹב אִישׁ וּבֵיתוֹ בָּאוּ". בפסוק ז' התורה חוזרת ומכנה אותם בשם ישראל: "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבוּ וַיַּעֲצְמוּ בְמָאד מְאֹד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם" - כעת הם כבר לא בני יעקב, אלא בני ישראל.

בין פסוק א' לפסוק ז', הביטוי 'בני ישראל' עובר מהמשמעות המילולית הפשוטה, למשמעות הרחבה והכללית - עם ישראל. המעבר מבנים של אב, ממשפחה, לעם.

גם מסדר הבנים ניתן לעמוד על המעבר החשוב הזה. כפי שאמרנו בספר בראשית סדר הילדים הוא לפי הנשים - לאה ושפחתה ולאחר מכן רחל ושפחתה. כיון שבתיאור זה מסוכם ספר בראשית, הגיוני שהשבטים מסודרים לפי סדר הנשים. אבל בשמות מרכז הכובד איננו הסיפור המשפחתי המצומצם,

אלא ההיררכיה שבין השבטים, ההפיכה לעם, וממילא הסדר נקבע על פי החשיבות - בני לאה ורחל ולאחר מכן בני השפחות.

לאור הדברים הללו ניתן להבין גם מדוע יוסף לא מוזכר בספר שמות כחלק מהרשימה. בספר בראשית המוקד הוא משפחת יעקב, ולכן אין זה משנה כל כך מי ירד פיזית למצרים ומי כבר נמצא בה, וממילא גם יוסף נמצא בתוך הרשימה, בהמשך יפרטו מה אירע ליוסף. לעומת זאת, בספר שמות יוסף מוצא מהרשימה. מלבד החסרון הפשוט והברור, התורה הבליטה את החסרון באמצעות חלוקת הפסוקים - כל הבנים מוזכרים בשלושה פסוקים, כאשר בפסוק הראשון והאחרון מופיעים ארבע שמות, ואילו בפסוק האמצעי מוזכרים רק שלושה בנים. יוסף איננו חלק מהרשימה בספר שמות, כיון שמלבד העובדה שבניגוד לאחים שירדו כעת למצרים יוסף כבר שהה במצרים, בנוסף: "וַיָּמֵת יוֹסֵף וְכָל אָחָיו וְכָל הַדּוֹר הַהוּא" - כל עוד מוזכר שמו של יוסף עדיין אין גלות. ברגע ששמו של יוסף לא מוזכר - מתחילה הגלות - "וַיָּקָם מֶלֶךְ חָדָשׁ עַל מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף".

בסוף ספר בראשית יוסף מוזכר בכך שראה את צאצאיו ובסופו של דבר מת - הוא מוזכר כאדם פרטי. אבל בספר שמות הוא איננו מוזכר בתור אדם פרטי, מותו מייצג מוות של דור: "וַיָּמֵת יוֹסֵף וְכָל אָחָיו וְכָל הַדּוֹר הַהוּא".

כך מסופר בספר בראשית [מז, כז]: "וַיָּשָׁב יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וַיֵּאָחֲזוּ בָהּ וַיִּפְרוּ וַיִּרְבוּ מְאֹד" - יעקב נאחז בארץ, משפחת יעקב הולכת וגדלה בארץ. בספר שמות מתואר: "וַיִּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמֵאֵד מְאֹד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם" [א, ז] - הכול מוכפל, וכמובן שצריך לראות את הדברים על רק האמירה של פרעה שתגיע בהמשך: "הֲיֵהָ עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעַצוּם מְמֹנֹ" [א, ט].

מסוף פרשת ויגש ועד סוף הספר - זהו סיפור המשפחה. התורה בתחילת ספר שמות מזכירה לנו את הפריה ורביה של בני ישראל, ובכך אומרת לנו לשים את סיומו של ספר בראשית ב'סוגריים', התורה מחזירה אותנו לסוף פרשת ויגש - שגם שם מתארת התורה את עם ישראל הפרה ורבה, כאן ממשיך הסיפור.

אלא שפרט אחד בתוך התיאור המובא בספר שמות לא מסתדר עם המהלך שהצגנו. כך נאמר בפסוק ה': "וַיְהִי כָּל נֶפֶשׁ יִצְאֵי יִרְךָ יַעֲקֹב שִׁבְעִים נֶפֶשׁ וַיֹּסֶף הֵיָה בְּמִצְרַיִם" - מה אכפת לי כמה נפשות היו? הרי אנו מתייחסים עכשיו לשנים עשר שבטים שהופכים לעם ישראל, מה המשמעות של המספר המדויק של בני יעקב, הרי הם רק הבסיס של עם ישראל! אלא שכמובן שהמספר שבעים הוא מספר סימלי. אנו יודעים שישנם "שבעים אומות העולם", בספר בראשית, בסיפור מגדל בבל נמנים שבעים אומות.

כך נאמר בספר דברים, בשירת האזינו: "זָכַר יְמֹת עוֹלָם בִּינוּ שָׁנוֹת דוֹר וָדוֹר שָׁאֵל אֲבִיךָ וַיִּגְדֶּךָ זָקְנֶיךָ וַיֹּאמְרוּ לָךְ. בְּהִנְחֹל עֲלִיּוֹן גּוֹיִם בְּהִפְרִידוֹ בְּנֵי אָדָם יַצַּב גְּבֻלֹת עַמִּים לְמִסְפָּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" [לב, ז-ח] - המספר מייצג, יש סמליות במספר. דווקא בספר שמות המספר חשוב ורלוונטי, כיוון שמדובר על הגרעין היסודי של עם ישראל, התורה מדגישה שעם ישראל מתחיל מ70 איש, כנגד 70 אומות העולם. עם ישראל הוא מעין מיקרו קוסמוס של העולם כולו.

התיאור המופיע בסיומה של ההקדמה: "וַיִּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמֵאֵד מְאֹד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם" - מזכיר את הציווי על פריה ורביה הנאמר לאדם וחווה, נציגי האנושות כולה: "פָּרוּ וַרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ" [בראשית א, כח].

ספר בראשית פותח ביצירת העולם, ואילו ספר שמות פותח ביצירת עם. ספר שמות אמנם נפתח במילים 'ואלה שמות', ולאחר מכן רשימה של שמות, אך בהמשך הספר נראה שהספר נעדר משמות. אחת הדוגמאות הבולטות: "וַיִּלֶךְ אִישׁ מִבֵּית לֵוִי וַיִּקַּח אֶת בֵּית לֵוִי" [שמות ב, א]. השמות לא מוזכרים כיוון שמדובר על עם משועבד, וממילא אין חשיבות לשמות. השמות היחידים שמופיעים בספר זו רשימת השמות שבהקדמה לספר, שאלו שמות שהוזכרו כבר בספר בראשית.